

Проблема висвітлення історії України не втрачає своєї актуальності. Подаємо тут ще одну думку Ірини Кияк, кандидата філологічних наук.

Післямова до однієї з передмов Максима Рильського або кілька епізодів традиційної історико-політичної цензури

Сьогодні, на жаль, маємо вдосталь прикладів переписування історії як на освітньому, так і на академічному рівнях, нав'язування тлумачення української історії на догоду сусідам, аж до заперечення права українців на державність. Таке редагування вітчизняної історико-культурної спадщини викликає закономірний супротив провокаційному баченню наших цінностей, бо "історія для України — основний нерв громадянського життя" [1, с.39]. Дискурс імперії диктував замовчування, безпеліційні твердження, підкріплені силовими аргументами — дозволений варіант історії перетворював її на фальшиву [1, с.53]

Прочитання, розуміння і трактування вічних проблем супроводжуються постійною цензурою (авторською та, передусім, редакторською відповідними структурами). Мотивація і традиційні методи цензури мов естафетна паличка передаються від одного до наступних поколінь штатних цензорів.

Характерною ілюстрацією подібних різночасових обмежень будуть приведені нижче епізоди, що дотичні до життя і творчої діяльності видатного вченого — археолога, історика, фольклориста і письменника — Дмитра Яворницького.

Даниною незабутньому академіку стала книжка документальних оповідань "В пошуках скарбів", автор *І.М. Шаповал*, яка кілька разів видавалась у 1960-1980-ті роки [2]. Як "реперну точку відліку" візьмемо друге видання 1965 року і порівняємо його з наступною редакцією 1983 року. Які у цих варіантах відмінності та про що вони свідчать?

Обидва видання відкриваються передмовою, яку п'ятдесят років тому написав *М.Т. Рильський*, і завершується вона відомими словами поета-академіка: "*Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього. Хто не шанує видатних людей свого народу, той сам не годен пошани*". Редактори видання 1983-го року дозволили собі виправлення цієї передмови уже покійного Максима Тадейовича, зокрема стосовно висловлювань Дмитра Яворницького про суспільно-політичний лад Запорозької Січі: "перебував під впливом буржуазно-націоналістичної концепції про безкласовість українського народу" [2, с.5]. Зникає також цілий абзац з передмови, в якому її автор, високо оцінюючи рівень університетських лекцій Дмитра Івановича, порівнював його стиль до викладів славетного історика *В. Ключевського*.

Екскурс сторінками цих двох видань книжки *Івана Шаповала* показує, що вони наповнені як дрібними, так і значними редакційно-цензурними змінами, купюрами, специфіка яких дає можливість зіставити тексти під кутом зору дозволених у 65-му році думок/оцінок і тих, що пройшли

повторну цензуру у 1983 році. Наведемо приклади з першого розділу "Доки б'ється серце": окрім трафаретної фрази на сторінці 8 "Академік *Д.І. Яворницький* ... участю у культурному будівництві України в радянський період заслужив глибоку повагу і світлу пам'ять в серцях сучасників" додано через 20 років такі оцінки: "Надто складним і суперечливим був його творчий шлях, недостатньо чіткими в окремі періоди життя — політичні погляди. Вчений не зміг піднятися до правильного розуміння багатьох явищ сучасного життя"; "від того захоплення у нього породжувалось некритичне ставлення до джерел і проявились елементи ідеології Запорозької Січі"; "*Д.І. Яворницький* розумів прогресивну роль запорозького козацтва в антифеодалній та народно-визвольній боротьбі українського народу"; у 1965-му році допускались вирази — "волелюбні запорожці", "землі колишніх запорозьких вольностей", а пізніше їх ретельно викреслюють з тексту; український князь *Дмитро Вишневецький (Байда)* вже не є основоположником Запорозької Січі; відсутня й згадка про долю козацтва, "що оборонило тут від турецько-татарської загрози весь європейський Схід, а само кінець-кінцем не вдержалося на своїй землі й мусило тікати від війська *Катерини II* аж за Дунай" [2, с.17], а мрії *Яворницького* про будівництво Катеринославського історико-археологічного музею "здійснились лише у наш час". Обов'язковою виявилась поява у тексті й таких "вагомих" доповнень: у творі "Поміж панями" "показано виродження, паразитизм і тупість панівних класів" [2, с.19]; "після перемоги Великого Жовтня *Д.І. Яворницький* активно включається в будівництво соціалістичної культури" [2, с.20] та "у Радянському Союзі почав здійснюватися широкий план електрифікації країни..." (в останньому випадку доречно згадати "наукові дослідження" званого радянського історика, тема кандидатської дисертації якого "Роль КППРС в електрифікації Запорозької області" переросла в ще "актуальнішу" докторську — "Роль КППРС в електрифікації Запорозької та Дніпропетровської областей").

Продовження подібних редакційно-цензурних тенденцій знаходимо і в наступних розділах книжки *І. Шаповала* — поява формальних кліше, зміни, що з погляду сьогодення мають гротесковий характер, але є відображенням тої політичної епохи, для якої неважливі ні скарби, що опинилися на дні Дніпра, ні невідомі сторінки з історії волелюбного народу. Тому й зникають в останньому виданні фрагменти опису дослідженого *Д. Яворницьким* місця ув'язнення на Соловках останнього кошового отамана Запорозької Січі *Петра Калнишевського* ("Важко придумати що-небудь найгірше і найобразливіше тієї іронії долі, яка спіткала отамана низового товариства, ... що мучився цілі 25 років у темному ув'язненні, не бачив в очі правдивого світу божого..."). Бо *Катерині* з *Потьомкіним* треба було якнайскоріше покінчити із запорозькою вольницею, тож останній сфабрикував на козацького ватажка донос, а Січ ліквідовано.

Такі ж редакторські підходи реалізовані в документальній оповіді про прославленого отамана *Івана Сірка*, могилу якого відвідував Дмитро Іванович у селі Капулівка Нікопольського району, вивчаючи залишки Микитинської та Чортотлицької Січей. Ці фрагменти "збагачені" такими пасажами: "Як відомо, невдовзі відбулося історичне воз'єднання українського народу з братнім російським"; "постать кошового отамана *І.Д. Сірка* значна сучасникові тим, що його життєвим кредо було зміцнювати братерську дружбу між українським і російським народами. Він рішуче борювся проти ворогів цієї дружби"; "з російським царатом він не завжди доходив злагоди, з народом російським — завжди"; "був непримиренний до зрадників гетьманів, які висту-

Максим Рильський (1895 — 1964)

пали за відрив України від Росії" і т.д., і т.ін. Ось так, відповідно до політично-цензурних вимог 1980-тих років, у дусі компартійних агіток/штампів підкреслювалась лояльність легендарного лицаря, який, до речі, був неписьменним. Зміни редакційних підходів, жорсткіша цензура 1980-тих років не обмежилися в останньому виданні документальних оповідань "В пошуках скарбів" лише приведеними фрагментарними змінами. Чи з ініціативи автора, який бажав ще раз опублікувати цю книжку, чи "за порадою" головного цензора (відомий як Главліт), знаходимо й істотніші відмінності: зникають цілі оповідання з такими промовистими назвами, як: "Так собі царьок" (про відвідини у 1915 році музею імператором *Миколою II* і з розповіддю *Яворницького* про запорозькі вольності та прочитанням славнозвісного листа запорожців до турецького султана — українською мовою); "У штабі Махна" (у 1919 р. цей батько дав охоронну записку музею); "Квіти й сльози" (про стосунки Дмитра Івановича з *Оленою Пчілкою*, а також із сестрою *Лесі Українки* — *Ольгою Петрівною Кривенюк*); "Спіймав облизня" (зустріч з *М.С. Грушевським*); а замість ширшої розповіді *Яворницького* про *Миколу Костомарова* "Зустрічі в Балабаївці", маємо оповідання "Побратими" (про великих приятелів — *Дмитра Яворницького* і художника *Опанааса Сластьона*, творчість яких "у культурній спадщині, що дісталася народам СРСР, займає почесне місце").

Ось такими прикладами використання різних цензурних методів (купюри, кліше, штампи і псевдонаукове шахрайство) "збагатилась" книжка *І. Шаповала*, аналіз яких дозволяє оцінити "цензурні реформи" 1980-тих років минулого століття порівняно з "відлигою" 1960-тих. Цей перелік методів далеко неповний, підтвердженням чого буде наступний історичний екскурс.

Наявність постійного "цензурного ковпака" — це характерна риса минулих і сучасних реалій. Свідченням цього є події довкола XI Археологічного з'їзду у Києві (1899 рік), на якому *Д.І. Яворницький* виступив, будучи тоді професором Московського університету, з доповіддю "Раскопки курганов в Херсонской губернии". Це повідомлення (як й інші, передбачені програмою з'їзду) було строго науково-археологічного характеру, а отже не несло жодної небезпеки для організаційного комітету, що базувався у Києві при Імператорському університеті святого Володимира. Але напередодні зібрання ситуація значно загострилася через конфлікт, про який мова йтиме нижче, а з усіма його деталями, підкріпленими архівними документами, можна ширше познайомитися завдяки виходу нещодавно оригінальної монографії *Андрія Пучкова* [3]. Ця книжка цікава етюдом з промовистою назвою: "Помилка здорового глузду або Український інцидент на XI Археологічному з'їзді" [3, с.135-268]. Мотив конфлікту мав великоросійський, шовіністичний відтінок — йшлося про використання доповідачами на з'їзді української мови. Чим він був викликаний?

З ініціативи Імператорського Московського археологічного товариства (голова — графиня *П.С. Уварова*) Попередньому комітету цього з'їзду під головуванням видатного історика, археолога, археографа *В.Б. Антоновича* було доручено запросити до Києва якнайширше коло європейських науковців, насамперед представників усіх слов'янських народів, зокрема з Галичини. У правилах з'їзду, що були затверджені царською резолюцією "быть по сему", було сказано, що обмін думками і виступи на засіданнях проходять російською мовою, але вчений комітет може дозволити використання французької, німецької та слов'янських мов.

Іван Франко (від Наукового товариства імені Шевченка) звернувся до Київського підготовчого комітету з'їзду із запитанням, чи українсько-руська мова належить до слов'янських мов і чи буде вона допущена на засіданнях. Подальша переписка Володимира Антоновича з Михайлом Грушевським засвідчила ту запеклу боротьбу, що виникла на мовному ґрунті та завершилася постановою стосовно українсько-руської (малоросійської) мови, яка "не может разниться от общерусского языка" і "не выделять его как особый язык у группу других славянских языков", а отже — не допустити читання рефератів цією мовою.

Чому було прийняте рішення, що не дозволило галицьким історикам взяти участь у київському з'їзді? Хто зніщював непорозуміння та упереджене ставлення до них? Слід відзначити, що Московське археологічне товариство, очолюване *П.С. Уваровою*, стало на захист прав галичан, поділяючи їх обурення піднятою проти них пропагандою. Через цю інтригу не приїхав до Києва навіть почесний голова з'їзду Великий князь *Сергій Олександрович*.

А спричинилися до цього конфлікту ті, що стверджували: "заграничная Русь не имеет никакой надобности в создании своего особого научного языка". Серед них — на "чільному" місці "природний українець", прибічник монархізму та ідей великоросійського шовінізму, декан історико-філологічного факультету Університету св. Володимира *Т.Д. Флоринський*, що виконував у той час обов'язки київського окремого цензора та військового цензора. Саме він чисельними зверненнями до ректора університету *Ф.Я. Фортинського*, до міністрів освіти і внутрішніх справ, до київської адміністрації домігся не допустити в університет галицьких учених: "признав допущение упомянутых чтений и рефератов на малорусском языке нежелательным". Бо, "принимая во внимание враждебный России характер галицкой украинофильской партии (во главе с профессорами и учителями, изъившими согласие прибыть из Галиции на съезд), мечтающей об отделении Малороссии и южнорусских губерний от России, о восстановлении Польши и о самостоятельном, под протекторатом последней, разделении Украины" [3, с.183]. Не заспокоївся *Т.Д. Флоринський* і після з'їзду — зібрав свої антиукраїнські статті та видав наприкінці 1899 р. книжкою (в *А.С. Суворіна*), яку тут же надіслав *П.С. Уварові*, знаючи, що їй буде неприємним нагадування про його пропаганду проти галичан і частково проти з'їзду.

Ось як пізніше оцінив "труд" *Т. Флоринського* його колишній студент *П.П. Блонський*: "Деканом у нас був *Т.Д. Флоринський*, який мріяв про об'єднання усіх слов'ян під скіпетром російського царя. Українці його ненавиділи, так як він вважав українську мову однією з говірок російської мови і в усьому українському бачив український сепаратизм". *Т. Флоринський* та його однодумці виправдовували усю систему цензурних насильств, коли відкидалось саме поняття "українська культура", а дозволеними формами вважались лише пісня, художній узір та кулінарія. То ж недивно, що за *Т.Д. Флоринським* закріпилось звання "вченого жандарма" або "генерала від історії" [3, с.236].

Дмитро Яворницький, навчений гірким життєвим досвідом (ще в 1891 році міністр народної освіти *Делянов* категорично заборонив йому викладати в навчальних закладах "за тенденциозное проявление в лекциях антипатии к московской истории и правительству и пристрастие к истории Малороссии" [4, с.55]), не уявляв собі повторення київської конфліктної ситуації при підготовці та проведенні в себе у Катеринославі чергового XIII Археологічного з'їзду — у протоколах Комітету з його облаштування подібна інформація відсутня.

Приведений перелік методів і форм історико-політичної цензури далеко неповний — реалії сьогодення і минулого постійно доповнюють його. Чим пояснити таке постійне зверхньо-негативне ставлення до української історії, мови та культури?

З цього приводу неоднократно цитований *А.О. Пучков* висловлює таку думку [3, с.244]: "В Российской империи было два неудобных народа — евреи и украинцы (быть может еще финны)... Вторых "заметили" только т. наз. "Валуевским циркуляром" 1863 г.: собственно секретной инструкцией министра внутренних дел, образованнейшего графа *Петра Александровича Валуева* был официально признан факт существования украинского народа и украинского языка". Яким було це визнання — документ мовою оригіналу: "самый вопрос о пользе и о возможности употребления в школах этого наречия не только не решен, но даже возбуждение этого вопроса принято большинством малороссиян с негодованием, часто высказывающимся в печати (нагадує совкове "трудящі пишуть"). Они весьма основательно доказывают, что никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может, и что наречие их, употребляемое простонародием, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши; что общерусский язык так же понятен для малороссов, как и для великороссов, и даже гораздо понятнее, чем теперь, сочиненный для них некоторыми малороссами и в особенности поляками, так называемый, украинский язык. Лиц того кружка, который усиливается доказать противное, большинство самих малороссов упрекает в сепаратистских замыслах, враждебных к России и гибельных для Малороссии" [3, с. 268]. Ось такими ж аргументами оперують і сьогодні політично заангажовані "мовознавці".

Вихід з цього "зачарованого" кола конфліктних проблем — давно відомий. Свого часу відомий астроном і політик *Леонід Шульман* радив: "Найкращий шлях до міжнаціонального миру — шлях правди й справедливості. Доведеться взаємно визнати помилки минулого, де в чому взаємно покаятися, Усвідомити, що Україна — наша Батьківщина, і ми маємо бути її патріотами" [5, с.149].

Ірина Кияк, канд. філол. наук,
м.н.с. Інституту мистецтвознавства,
фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського
НАН України, м. Київ

Література

1. Світогляд, науково-популярний журнал, №3 (35), 2012. — 80 с.
2. *Шаповал І.М.* В пошуках скарбів. — Київ: Видавництво художньої літератури "Дніпро", 1965 (третє видання — 1983). — 328 с.
3. *Пучков А.А.* Культура антикварних несходств. Силуэты. Профили. Личины. — К.: Феникс, 2012. — 448 с.
4. *Шубравська М.М. Д.І. Яворницький.* Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. — Київ: Наукова думка, 1972. — 255 с.
5. *Шульман Л.М.* Хто я такий: сіоніст чи антисеміт // Сучасність, №1-2, 2007. — С. 135-149.